

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Əhməd bəy Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" (1919-1921) əsərində üç fərqli - İslam, Avropa və Budda-Brəhman mədəniyyətlərinin müqayisəsini aparmış, əxlaq-fəlsəfi anlaşımlarda fərqlilikləri izah etməyə çalışmışdır. O hesab edirdi ki, hansı xalqlar mədəniyyətin bütün sahələrində inkişafa nail olublarsa, digər mədəniyyətə sahib millətlər üzərində hökmran vəziyyətə gəlmişlər. Onun fikrincə, hazırda Avropa-Qərb mədəniyyəti məhz belə bir qalib mövqeyə çatmış, İslam və Budda-Brəhman mədəniyyətləri isə məğlub duruma düşmüşlər. Ağaoğlu yazırdı: "Yenilmə iki cürdür: maddi və mənəvi. Maddi yenilmə o qədər açıqdır ki, artıq zənn ediram hamımızın beynimizə qədər girdi. Yenilmənin bu qismi bu gün deyil, üç yüz ildən bəri başlamışdır. İslam cəmiyyətləri bir-birinin ardınca və gurultulu bir tərzdə yığılmaqda və məhv olmaqdadır. Bir çox bağımsız-müstəqil İslam hökumətlərindən tək bir dənəsi bu gün özünü qoruya bilmədi. İslamiyyətin son sağlam qalası olan Osmanlı da bugünkü pərişan halına düşdü. Artıq bu qədər yığılma inkar olunacaq kimi deyildir. Bütün bu pərişanlıqlar, bu yığılmalar, şübhəsiz Qərb mədəniyyəti ilə olan mücadilənin doğrudan-doğruya sonucudur."

Ona görə, İslam və Budda-Brəhman mədəniyyətləri mənəvi baxımdan da Qərb mədəniyyətinə yenilərə, onun şəxsiyyət və özəlliklərini qəbul və iradəsinə tabe olmaq məcburiyyətində qalmışlar. Müsəlmanların və buddistlərin bütün sahələrdə avropalıları təqlidə başladıklarını irəli sürən Ağaoğlunun fikrincə, bununla da müsəlman ölkələrində qədim ənənələrə dayanan mühafizəkarlarla Avropa mədəniyyəti tərəfdarları çarpışmağa, ölüm-dirim mücadiləsi verməyə başladılar. Ağaoğlu yazır: "Bir tərəf əskini, ənənəni qorumağa çalışır, o biri tərəf isə bu mühafizəkarlığın ölüm demək olduğunu təqdir edərək, Avropa mədəniyyətini almaq sayəsində varlığını davam etdirməyə çabalayır. Həyatın hər günkü təcrübələri, olayları bu ikinci cərəyana haqq verməkdədir. Avropa mədəniyyətindən qorunmaq istəyən bütün cəmiyyətlərin və özəlliklə İslam mədəniyyətinə mənsub olanların hər gün tükənib getməkdə olduqlarını görürük. Sel kimi axıb gələn və qarşısında öz türündən engəllər görməyən Avropa mədəniyyəti hər şeyi sürükləyib götürür. Bu halda tək çarə yenə o mədəniyyətə isinişməkdir, onu qəbul etməkdir".

O qeyd edir ki, Avropa mədəniyyətini qəbul edənlər arasında fikir ayrılığı vardır. Bəziləri mədəniyyəti elm və fənnə bağlayaraq, Avropa mədəniyyətinin süzgəcdən keçirilməsini və onun yalnız bu tərəfinin

qəbul edilməsini irəli sürdükleri halda, başqaları Qərb mədəniyyətinin tam şəkildə mənimsənilməsinin tərəfdarlarıdır. Sonuncuların fikri ilə həmrəy olan Ağaoğlu yazır ki, bir mədəniyyət zümresi bölünməz bir bütündür, parçalanmaz, süzgəcdən keçirilə bilməz: «Qalibiyyət və üstünlüyü qazanan onun bütünüdür. Yoxsa ayrı-ayrı filan və yaxud filan qismi deyildir. Avropa sahəsində elm və fənn başqa çevrələrdən ziyadə gəlişirsə, bunun səbəbləri o çevrənin bütünündə aranmalıdır, bugünkü Avropa elm və fənni doğrudan-doğruya öz şərtlərinin və ümumi ünsürlərinin bir əsəridir». Bu baxımdan

rəkətsizlik öldürür. İstər fərdlərdə və istərsə millətlərdə həyat nə qədər qatı və qüvvətlidirsə, şəxsiyyət də o nisbətə ziyadədir. Qəlbənin həyəcanlarını yeni ahənglərlə söyləməyə zəka və ağıllığın məhsullarıyla insanlığı verimli, qüdrətli olmayan, fəaliyyətinin meyvələrini ümumi bazara çıxara bilməyən cəmiyyətlər hansı şəxsiyyətdən, hansı sözlükdən söz edə bilərlər? Ona görə, mədəniyyət sahəsində məğlubiyyətimiz qəti olub, qalib mədəniyyəti mənimsəmək də məcburiyyətdir. O, yazırdı: "Bu gerçəyi nə qədər acı olsa etiraf etməli və gerçəyi hərəkət etməlidir. Həm də qəti, açıq, qeyd-

ropa xalqları kilsəyə qarşı mübarizə apararaq dünyəvi, maddi işlərini nizamalayıb tam bir hürriyyət və sərbəstlik əldə etdikdən sonra müsəlman xalqlarından daha çox irəllilməyə, yüksəlməyə başladı və zaman keçdikcə məsafələr genişləndi, bugünkü duruma ortaya çıxdı. O, yazırdı: *"Bir tərəfdə sərbəstlik və hürriyyət, təcrübə və ağıl hakimiyyəti, digər tərəfdə durğunluq və keçmişə bağlılıq. Bəsbellidir ki, birisi yürüyəcək və irəlliyəcək, öteki heş olmazsa duracaqdır Şimdi bir tərəfdən bir cəmiyyət düşünür ki, öz həyatını düzənləmədə, yeni qanun yapmada tamamilə sərbəstdir, digər tərəfdən*

məz deyil, hətta əksinə hərəkət edəcək bir hala soxur; faydalanmaq yerinə zərər görürük. O zaman saxta fikirlil adamlarımızdan mütəəssüb və cahil gələncəklərimizə qədər hər kəs qınama dilini açaraq gördüyümüz qüsurları, əks nəticələri həmişə o müəssisələrə yükləyirlər. Bunlar anlamırlar və ya anlayıb etiraf etmək istəmir ki, qəbahət o müəssisələrdə deyil, bizdədir, bizim dar düşüncələrimizdə, kor zehniyyətimizdədir".

Əgər Ağaoğlunun bu düşüncələrini diqqətlə incələsək görürük ki, müsəlman xalqlarda, o cümlədən İslam inancılı Türk xalqlarının çoxunda

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əhməd bəy Ağaoğlu

Ağaoğluya görə, Qərb mədəniyyətini tam qəbul etməli, yalnız geyimlərimizi, evlərimizi, müəssisələrimizi deyil, beynimizi, görüş tərzimizi, qəlbimizi, zehniyyətimizi də ona uy-

süz-şərtsiz hərəkət etməlidir. Özü-müzü kəlimələrlə, aldadıcı nəzəriyyələrlə cahilcə "idareyi-məsləhət"lərlə aldatmamalıyıq. Ətrafımızda tufanlar olur, qiyamətlər qopur".

ğunlaşdırılmıy və bundan kənarda qurtuluş yoxdur.

Onun fikrincə, türk-müsəlman xalqlarının Qərb mədəniyyətini tamamilə mənimsəməsi, heç də onların milli şəxsiyyətini və özünəməxsusluğunu itirməsi demək deyildir. Çünki, yalnız əsasən dil və başqa özünəməxsusluqları (menalitet) nəzərə almasaq, hər bir millətdə dəyişməyən, ölümsüz bir özəllik yoxdur. Belə ki, tarix boyu hər bir millətin həyatında bir neçə dəfə din, hüquq, əxlaq və başqa sahələrdə dəyişikliklər olmuşdur. Ağaoğlu yazır: «Bununla bərabər, bir millətin tarixində ən sağlam olan və həmişə dəyişməzlik dərəcəsinə varan amil dildir, yəni yalnız dildir ki, mahiyyəti dəyişmədən özəlliyini daşıyır. Demək ki, ümumiyyətlə, şəxsiyyət və özlük deyilən məfhum dillə bərabər bir millətin maddi varlığından başqa bir şey deyildir."

Ağaoğluya görə, hər bir xalq mentalitetini saxlamaqla yanaşı, həmişə dəyişməyə meyillidir. Mədəniyyət sahəsində məğlub durumda qalıb, Qərb mədəniyyətini mənimsəmək məcburiyyətində olan müsəlman xalqları bu addımı atmaqda milli şəxsiyyətlərini itirməyəcəklər. O, yazırdı: "Milli şəxsiyyəti yalnız hə-

de başqa bir cəmiyyət təsəvvür ediniz ki, bu sərbəstlikdən yoxsun olsun, bir nöqtəyə saplanıb dursun. Bəsbellidir ki, birinci həyatını daima zamana və məkana uyğun bir tərzdə düzənləmiş və tərtib etmiş olacaqdır; ikinci daima zaman və məkandan geri qalmış bulunacaqdır." Çünki ikinciyə aid olan dini zümərə tək səlahiyyəti özlərində görərək bu dini zehniyyətlə də həyat durdurur, ruhu insanları ruhsuz bir qəlib halına salmağa çalışırlar. O, yazırdı: "Biz bir kərə gələcəyə yapıb qalmışıq. Biz hər şeyi oradan almağa və oraya döndərməyə alışmışıq. Yüz illərdən bəri bütün elm və fənni, hikmət və fəlsəfəni, əxlaq və hüquq, siyasəti, qıscacası hər şeyi oraya ilgilil görmüşük və şimdiki də görürük. Bu görüş tərzinin dışına çıxanlara qarşı daima lənətləmə və kafir sayma silahını kullanmışıq və kullanırıq".

Ona görə, Avropanın 4-5 əsr əvvəlki zehniyyətini, həyatını daşdıqımız halda, bu gün istər-istəməz onun bir çox həyatı müəssisələrini təqlid etmək məcburiyyətindəyik: "Bu durum bizdə elə faciəvi hallar yaratmışdır ki, faciənin dərəcəsinə yalnız uzun-uzun düşünüb bu gün çəkdiyimiz fəlakətlərin səbəblərini incələmək zəhmətinə qatılanlar təqdir edə bilərlər. Məsələn, biz məşrutiyət üsulunu Avropadan almaq məcburiyyətində qaldıq. Halbuki bu üsulun Avropada ifadə etdiyi mənəvi bizim zehniyyətimiz arasında qara ilə ağ qədər fərq vardır. Avropada məşrutiyət üsulu demək, milli hakimiyyət deməkdir. Yeni milli iradənin hər şeyə hakim olması, milli iradənin ilgilil olduğu hər maddənin kəskin bir əmr olması deməkdir. Orada milli məclislər milli həyatın hər hansı bir qismini düzənləmək və hər hansı şəkildə salmaq haqqına sahibdir. Orada zamanın dəyişməsi ilə hökmlər də dəyişir qaydasına haqqı ilə riayət edilərək hər hansı qaydanı, üsulu lüzum görüldüyü anda dəyişdirə bilərlər".

Ona görə, müsəlman dövlətlərində əsasən nə belə milli hakimiyyətlər, nə də milli məclislər vardır. Hətta, milli məclislər varsa belə, onlar da din qorxusundan hərəkət edə bilmirlər. O zaman, Avropadan əx olunmuş müəssisələrin yalnız şəkli, forması təqlid olunur, məzmun və mahiyyətdə isə yenə də, son əsrlərdə hakim olan despotizm və din hakimiyyəti davam edir. O, yazır: "Bu zehniyyətdir ki, qurtuluşumuz üçün çarə sayaraq aldığımız bütün müəssisələrin tam əsasından pozaraq, əslini dəyişdirərək yalnız iş gör-

eyni vəziyyət, yeni sözdə "demokratiya" ənənələri (zahiri parlament, məhkəmə) davam etməkdədir. Əslində isə istərsə o zaman, istərsə də indinin özündə Ağaoğlunu təbrincə desək, qarşımızda iki yol: 1) ya əzilməyə, məhv olmağa razı olmaq, 2) ya da "demokratik" qaydaları (Qərb mədəniyyətini) olduğu kimi qəbul etmək, vardır.

Çünki Ağaoğluna görə, müsəlman xalqlarının ən azı 4-5 əsrlik dini hökmləri (şəriəti) və milli adət-ənənələri (tərələri) artıq bir işə yaramadığı üçün, çıxış yolu Qərb mədəniyyətindədir, onu da yalnız formaca, təzahürə deyil, məzmun və mahiyyət etibarilə bütünü qəbul etmək vacibdir. Ağaoğlunun fikrincə, çünki müsəlman dünyasında Qərb mədəniyyətindən bəzi örnəklər alaraq dini və milli adət-ənənələrlə bağlı aparılan dəyişikliklər heç bir fayda vermir. Belə ki, avropalı Spenserlərlə, Russolarla, Smittlərlə, Kontlarla, Berqsonlarla, Dürkheymlərlə (Pozitivizm, İctimai müqavilə), Struktur funksionalizm və b.) müsəlman şərqli Əbu Yusiflərin, Əbu Davudların (Örfçülük, Dahilik və b.) nəzəriyyələri arasında yerlə göy qədər fərq var ki, onları bir-birilə uzlaşdırmaq çıxış yolu deyil, bəlkə də ölümü seçmək kimi bir şeydir. Çünki birincilər, fərdin düşüncəsinə önəm verməklə yanaşı, fərdlə cəmiyyət arasındakı bağları, milli hakimiyyəti inkişaf etdirməyə çalışdıqları halda, ikincilər ya fərdləri əsassız olaraq mütləqləşdirirlər, ya da fərdlərin fikirlərinə heç bir dəyər vermədən ümumi insani "tərnlilik" anlayışını ortaya atırlar. Ağaoğlu yazırdı: "Halbuki gerçəkdə siyasət, ictimai, estetik, fikri gelişmənin ən təsirli amili yəni fərddir. Hər nə qədər fərdlər içində olduqları çevrədən ilham alırlar, fikir və duyğularının amillərini və əlamətlərini o çevrələrdən saxlayırlarsa da gelişmə tarixi və hər günkü müşahidələrimiz isbat edir ki, bu xüsusda fərdlərlə çevrələr arasında qarşılıqlı bir fəaliyyət və təsir vardır. Çevrə fərdə nə qədər ilham verirsə, o nisbətədə də fərd çevrə üzərinə təsir etməkdən geri qalır. Fərd çevrədən aldığı fazlasıyla geri verir. Zaten fərd bu olsaydı, özü çevrəyə ilham verməyəydi və çevrəyə qarşı yalnız qramofon rolunu oynamaqla (hazırda da müsəlman şərq xalqların fərdlərinin çoxu qramofon rolunu oynamaqdadır - F.Ə.) qalmış olsaydı, bir çox fərdlərin bir araya gəlməsindən ibarət olan cəmiyyətdə heç bir yenilik, heç bir irəllimə olmazdı. Cəmiyyətlər dönüb dönüb bir nöqtə üzərində qalmış olardı!"